

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISTORIE. CIVILIZAȚIE. CULTURĂ”

Medicina în Dacia romană

Rezumat

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Bărbulescu Mihai

Membru corespondent al Academiei Române

Student-doctorand:

Varga Timea

Cluj-Napoca

2021

CUPRINS

CUPRINS	2
LISTA ABREVIERILOR	6
ABREVIERI BIBLIOGRAFICE	6
ABREVIERI MUZEE.....	13
ABREVIERI TEHNICE	14
LISTA ILUSTRĂȚILOR	15
LISTA ANEXELOR	20
INTRODUCERE	21
I. MEDICI	25
I.1. Medici militari și civili	28
I.2. Medici specializați	34
I.3. Medici sacerdotali.....	38
II. BOLI ȘI AFECȚIUNI	45
II.1. Afecțiuni oftalmologice.....	49
II.2. Boli ale aparatului locomotor	59
II.3. Litiaza biliară și renală	65
II.4. Afecțiuni ale sistemului reproducător.....	68

II.5. Afecțiuni ano-rectale	73
II.6. Afecțiuni stomatologice.....	74
II.7. Epilepsia	79
III. INSTRUMENTARUL MEDICAL	81
III.1. Tipologie și funcționalitate.....	81
III.1.1. Sonde medicale (<i>specillum</i>).....	85
III.1.2. Linguri (<i>ligula; cochlearium, κοχλιάριον</i>)	98
III.1.3. Bisturie (<i>scalpellus</i>).....	100
III.1.4. Pensete medicale (<i>vulsella</i>)	105
III.1.5. Clește chirurgical pentru extragerea fragmentelor osoase (<i>ostagra</i>).....	114
III.1.6. Cârlige și retractoare (<i>ἄγκιστρον; hamus/hamulus</i>).....	116
III.1.7. Cautere (<i>ferrum/ferramentum candens; cauter/cauterium</i>)	118
III.1.8. Instrumente ginecologice și obstetrice	119
III.1.9. Speculi rectali (<i>hedrodiastoleus; mikron dioptrion</i>)	120
III.1.10. Instrumente paramedicale.....	121
III.2. Perspective sociale	131
III.2.1. Estetica instrumentelor medicale ca un mijloc de promovare al calităților medicului	133
III.2.2. Imagini vindecătoare și plasarea instrumentelor sub auspiciile unei divinități	136
III.2.3. Instrumentele medicale ca o “poartă” spre mentalitatea anticilor privind vindecarea, boala și moartea	141
III.3. Contexte arheologice.....	145
IV. VALETUDINARIA	153

V. MEDICINA SACERDOTALĂ. CULTUL ZEILOR SALUTIFERI	156
V.I. Cultul zeilor salutiferi în Dacia romană. Generalități	156
V.I.1. Modalități de adresare și epitete divine. Asocieri divine	159
V.I.2. Triada salutiferă Aesculapius, Hygia și Telesphorus	181
V.2. <i>Asklepieia</i> în Dacia romană.....	190
VI. RITUALUL DE <i>INCUBATIO</i>	194
VI.1. Definiție și context.....	194
VI.2. Coreografia ritualului.....	199
VI.2.1. Reguli și rituri preliminare înainte de a intra în <i>Asklepieion</i>	199
VI.2.2. Purificarea cu apă	202
VI.2.3. Sacrificii și ofrande	206
VI.2.4. Înnoptarea în <i>enkoimeterion</i> și vizita zeului.....	210
VI.2.5. Mulțumirea zeului	214
VI.2.6. Actorii ritualului	219
VI.2.7. Hypnos–codificarea iconografică a ritualului de <i>incubatio</i>	223
VI.3. Ritualul de <i>incubatio</i> în Dacia romană. Surse arheologice, epigrafice și iconografice.....	229
CONCLUZII	239
CATALOG	249
A. REPERTORIUL INSTRUMENTARULUI MEDICAL ȘI PARAMEDICAL	249
B. <i>CORPUS CULTUS AESCULAPII</i>	352

BIBLIOGRAFIE	390
---------------------------	-----

PLANȘE	466
---------------------	-----

CUVINTE CHEIE: Dacia romană; medicină romană; medicină rațională; medicină sacerdotală; medicină teurgică; magie medicală; medici; instrumentar medical; *signacula oculariorum*; boli; vindecări; paleopatologie; geme magice; *ex vota* anatomice; *sanationes*; culte salutifere; Aesculapius; Hygia; Hypnos; Telesphorus; *Asklepieia*; *incubatio*; epigrafie

REZUMAT: Fenomenalele progrese înregistrate de medicina modernă, mai ales începând cu a doua jumătate a secolului XX, au stimulat și o creștere a preocupărilor științifice în domeniul medicinei antice. Astfel de studii au permis conturarea unei evoluții medicale ascendente, dar au adus cu sine și surpriza de a constata că cel puțin unele tratamente medicale moderne au bazele fundamentate în Antichitate, în timp ce multe dintre instrumentele medicale au corespondente antice cu diferențe aproape insesizabile.

Subiectul acestei teze de doctorat este dedicat medicinei de epocă romană în provincia Dacia și a fost redactat de forma unei monografii cu șase capitole. O astfel de monografie dedicată medicinei în provincia Dacia s-a dovedit a fi necesară în condițiile în care, deși diferite lucrări de specialitate au analizat o cantitate destul de mare de instrumente medicale, ele s-au mulțumit să o facă strict din perspectivă tipologică și funcțională, fără a mai fi luate în considerare alte direcții interpretative. În plus singura încercare de tratare sistematică a cultelor salutifere îi aparține lui N. Igna și datează din 1935, dovedindu-se a fi așadar cu mult depășită atât la nivel informațional, cât și a direcțiilor de cercetare utilizate. Studiul de popularizare scris de D. Alicu și I. H. Crișan, *Medicina la romani*, tratează subiectul la modul general, indicând doar concis situația Daciei. În plus acesta omite să menționeze complet existența unor elemente de medicină teurgică. Datorită rarității pieselor, precum și a lipsei unui context arheologic cert, magia medicală nu a beneficiat de un capitol separat în lucrarea de față, dar o structură tripartită a medicinei romane—medicină rațională, medicină sacerdotală, medicină teurgică—se regăsește în majoritatea capitolelor și subcapitolelor, îndemnând cititorul încă de la consultarea cuprinsului să șteargă din mintea sa accepțiunea modernă a cuvântului medicină.

V. Nutton atrăgea atenția că deși la prima vedere termenul „medicină” pare ușor de definit, există numeroase capcane ascunse în care tindem să cădem datorită tendinței noastre de a proiecta propriile accepțiuni moderne asupra trecutului îndepărtat. Vindecarea sau boala sunt concepte care pot varia de la o societate la alta, iar ideea unei dihotomii între medicina magico-religioasă și cea seculară este cu siguranță irelevantă în contextul antichității. Prezența unei cantități relativ însemnate de instrumente medicale în Dacia, în paralel cu reliefuri și altare votive dedicate zeilor saluțiferi, pare să ne dezvăluie că în mentalitatea anticilor terapiile empirice jonglau cu practicile magico-medicale sau cu cultele saluțifere, formând un tot unitar armonios, perceput în mod generic ca medicina acelei vremi. Așadar, nu era necesară o distincție reală între terapiile medicale convenționale și cele alternative, așa cum accepțiunea modernă a cuvântului medicină o cere azi. De altfel există numeroase dovezi din epocă care confirmă că medicii însuși recunoșteau eficiența ritualului de *incubatio* practicat în templele lui Aesculapius și colaborau cu preoții zeului, în timp ce alții prescriau ocazional și tratamente magico-medicale pacienților lor.

Primul capitol încearcă să surprindă existența unor medici civili sau militari în mediul provincial, discutând însă și posibilitatea prezenței unor medici specialiști, precum și cea a raționalizării tot mai accentuate a medicinei practicate în templele lui Aesculapius, ale căror preoți ar fi putut fi percepuți în epocă drept medici sacerdotali.

Din păcate sursele epigrafice nu s-au dovedit a fi prea generoase în acest sens, dispunând până în momentul de față doar de o inscripție care menționează prezența unui *medicus legionis* în Dacia. Chiar dacă sursele epigrafice și literare se arată uneori nemiloase la adresa medicilor, porecliți adesea drept călăi sau catalogați drept incompetenți, incapabili de a trata până și o banală febră, putem bănui că acesta nu este și cazul lui Marcus Valerius Longinus la Drobeta. Medicul legiunii a VII-a Claudia, staționată la Viminacium, în Moesia Superior, ajunge la Drobeta în contextul războaielor marcomanice și primește *ornamenta decurionalia* din partea orașului, cel mai probabil drept o recompensă pentru serviciile medicale aduse comunității drobetane. Cu toate că formularul epigrafic nu dezvăluie punctual traseul profesional parcurs de M. Valerius Longinus, putem bănui că primirea însemnelor magistraturii supreme este consecința unei mobilități profesionale, din sfera militară în cea civilă, cu toate că nici reversul nu poate fi exclus complet. Exemple similare apar și în alte provincii și demonstrează că pentru un tânăr medic aspirant armata reprezenta mediul cel mai propice pentru debutul unei evoluții

profesionale ascendente și o adevărată carte de vizită în eventualitatea retragerii sale ulterioare în mediul civil. Deși M. Valerius Longinus moare la doar 23 de ani, percepția medicului tânăr drept neexperimentat este cu siguranță o proiecție modernă. Celsus însuși ne spune că medicul ideal este tânăr și deși nu divulgă la ce vârstă se referă exact, numeroase surse epigrafice atestă că deprinderea artei medicale debuta la o vârstă fragedă, probabil undeva în jurul vârstei de 15 ani.

Descoperirea unor instrumente medicale specializate, precum cleștele chirurgical de la Potaissa, penseta cu cârlig de la Bersobis și speculul rectal de la Micia sugerează indirect și posibilitatea prezenței personalului medical specializat în provincia Dacia. Limbajul tehnic al rețetelor medicale redată pe fețele celor două *signacula oculariorum* descoperite la Apulum și la Gârbou, pare să sugereze că aceste piese erau rezervate doar profesioniștilor din practica oftalmologică, dar descoperirile arheologice indică că astfel de piese puteau fi utilizate de un spectru larg de categorii de vindecători, incluzând și medici generaliști sau itineranți, vânzători ambulanzii de produse farmaceutice sau chiar vraci. Deocamdată nicio trusă medicală nu a putut fi recuperată din Dacia, cu toate că patru au fost semnalizate în literatura de specialitate. „Trusele” de la Potaissa și Sucidava se compun însă dintr-o simplă sondă, însoțită de o plăcuță confecționată din piatră și ar fi putut servi drept truse de toaletă, în timp ce o altă presupusă trusă a fost amintită de D. Benea în castrul de la Drobeta, dar a rămas nepublicată până astăzi. S. Dumitrașcu întregea și el o trusă medicală pe baza unor piese dispartate descoperite în colecțiile Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, dar contextele arheologice neclare impun o oarecare rezervă și în acest caz.

Sursele epigrafice sugerează că pacienții percepeau deseori puterea vindecătoare a zeilor ca fiind complementară celei a medicilor. Cu toate că între medicina sacerdotală și cea seculară nu exista cu siguranță nicio incompatibilitate, numai zeii sunt capabili să trateze un bolnav pe care zeci de medici poate nu au fost în stare să-l vindece. Însuși Galenus recunoștea că pacienții păreau să prioritizeze o bună relație cu zeii salutiferi în detrimentul medicilor, încrezându-se orbește în prescripțiile medicale oferite de Aesculapius, în care găseau nu doar vindecare fizică, ci și sentimente de confort și siguranță. Raționamentele pentru un atare comportament pot fi explicate prin scenarii multiple, de la mentalitatea predominantă în epocă conform căreia boala avea o origine divină, la sentimentul apartinerii la o *communitas* religioasă și raționalizarea tot mai accentuată a practicilor medicale din templele lui Aesculapius. Dacă un medic putea să greșească oricând, zeul este medic prin excelență și o întreagă comunitate de pelerini este gata

să-i elogieze virtuțile drept dovadă. Zeii saluțiferi se bucurau cu siguranță de o popularitate mare și în provincia Dacia, dar este dificil de spus dacă cele șase instrumente medicale descoperite în templul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa pot fi văzute drept instrumente de lucru ale unor medici-preoți ori pot fi atribuite mai degrabă unor doctori care vizitau *Asklepieia* și lucrau cot la cot cu preoții zeului. Nu este exclus nici ca aceste instrumente medicale să fi fost oferite de medici drept *ex vota* patronului lor divin sau ca depozitarea lor în *Asklepieion* să urmărească înzestrarea lor cu *numen*-ul zeului. Este dificil de spus de asemenea dacă fostul sclav al *Asklepieion*-ului de la Apulum, Septimius Asclepius Hermes, a primit *ornamenta decurionalia* datorită unor servicii medicale aduse orașului, având în vedere că interpretarea pare să se bazeze doar pe cognomenul libertului și își găsește un ecou în inscripția lui M. Valerius Longinus.

Al doilea capitol urmărește să creioneze un "inventar" al celor mai frecvente boli și afecțiuni prezente în Dacia, indicând și opțiunile terapeutice la care ar fi putut apela bolnavul, oscilând de la elemente de medicină rațională la alte metode alternative și practici magico-religioase. Coroborarea surselor antropologice, arheologice, iconografice și epigrafice sugerează că problemele oftalmologice, afecțiunile locomotorii, epilepsia, litiaza biliară sau renală, bolile sistemului reproducător, afecțiunile anorectale și stomatologice se aflau printre cele mai des întâlnite probleme medicale în rândul populației provinciale. Totodată, sursele dezvăluie că piața medicală era extrem de diversă chiar și în mediul provincial, unde pacienții mai curajoși puteau alege să se supună unor operații chirurgicale invazive, în timp ce alții preferau să se rezume la luarea unor medicamente homeopate, purtarea unor amulete magice, frecventarea băilor termale sau ale templelor lui Aesculapius, opțiuni alternative sau complementare care se dovedeau adesea la fel de eficiente ca și abordarea unui medic.

Printre cele mai comune și dificil de tratat boli ale antichității se aflau și problemele oftalmologice, care au afectat cu siguranță și populația Daciei. Printre factorii cauzali ai afecțiunilor oftalmologice se aflau cu siguranță și igiena precară, supraaglomerarea locativă, lipsa accesului la apă sau apa contaminată și latrinele deschise. Cele două *signacula oculariorum* descoperite la Gârbou și Apulum înregistrează cazuri concrete de afecțiuni ale conjunctivei (*aspritudo*, *lippitudo/post lippitudo*, *impetum*), ale corneei (*veteres cicatrices*) sau ale pleoapelor (*genae callosae*) și tratamentele utilizate pentru ameliorarea acestor afecțiuni, de la alifii antiseptice pe bază de rășini (*diasmyrnes*, *nardinum*, *dialibanu*) sau plante (*chelidonium*,

opobalsamatum), la pulberi metalice (*diapsoricum*; *diamysus*). La Apulum, veteranul legiunii a V-a Macedonica, Caius Iulius Frontonianus, ridică un altar zeilor saluțiferi Aesculapius și Hygia, drept mulțumire pentru recăpătarea vederii în urma unui vis. Rămâne neclar dacă vindecarea sa a survenit în urma practicării ritualului de *incubatio*, sau a fost urmarea unor eforturi comune ale zeului și ale unui medic oftalmolog. În cele din urmă, chiar dacă nu dispunem de niciun exemplar de instrumentar medical specializat în practica oftalmologică, cel puțin o parte dintre numeroasele sonde descoperite în provincie trebuie să fi servit și pentru examinarea ochilor, pentru prepararea și aplicarea unor alifii oftalmologice, pentru îndepărtarea ulcerățiilor sau pentru cauterizările fine din jurul ochilor, în timp ce pensetele s-ar fi dovedit utile pentru extragerea unui corp străin sau smulgerea genelor. Descoperirile arheologice au demonstrat de asemenea că plăcuțele de piatră confecționate din piatră de culoare verde, adesea asociate și cu o *cyathiscomele* pot fi puse în legătură cu practicile oftalmologice.

Puținele studii osteologice și paleopatologice realizate pentru provincia Dacia, au atestat existența unor cazuri de spondiloză, reumatism sau rupturi de ligament survenite în urma suprasolicitării musculare. Pentru tratamentul diverselor boli reumatismale și neurologice sau a afecțiunilor post-traumatice ce pot afecta aparatul locomotor, provincialii ar fi putut frecventa stațiunile termale de la Băile Herculane sau Germisara, ar fi putut purta geme magico-medicale de tipul celor care îl reprezintă pe “Chronos secerătorul” sau ar fi putut închina zeilor saluțiferi *ex vota* de forma unor membre. În acest context, ne atrag atenția în mod particular două inscripții votive de tipul *sanationes*, descoperite la Băile Herculane și la Germisara, care menționează cazuri concrete de vindecări de infirmitate prin frecventarea izvoarelor termale plasate sub puterea divină a zeilor saluțiferi. La fel ca în cazul acestor inscripții votive și dedicarea unor *ex vota* anatomice în *Asklepieion*-ul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa trebuie să fi survenit după ce vindecarea avusese loc, pentru că este dificil de crezut că un pacient suferind de vreo boală locomotorie ar fi fost capabil de a suporta efortul și oboseala pe care le comportau pelerinajele la temple lui Aesculapius. În general se presupune că aceste *ex vota* reprezintă părți anatomice sănătoase, dar motivele pentru care anticii preferau să ilustreze doar partea care fusese afectată pot fi multiple, de la rațiuni economice, la nevoia de a atrage protecția divină asupra unor părți anatomice predispuse la boală și chiar operarea unor deconstrucții simbolice prin intermediul acestor imagini, pentru a facilita apoi reconstrucția unui corp întreg și sănătos ca urmare a intervenției divine. În rândul afecțiunilor neurologice, provincialii erau cu siguranță familiari cu

epilepsia, având în vedere că aceasta apare menționată în contractul de vânzare-cumpărare al sclavului numit Apalaustus, redactat pe o tăbliță cerată descoperită în galeriile montane de exploatare auriferă de la Alburnus Maior.

Pe baza unor analogii, mecanismul de fixare și cârligul bont cu care fusese prevăzută o pensetă descoperită în castrul de la Bersobis pledează pentru specializarea acestui instrument în extragerea pietrelor veziculare, în timp ce un exemplar de specul rectal bivalv din bronz descoperit la Micia dovedește prezența afecțiunii ano-rectale, cu toate că funcționalitatea acestui instrument putea fi adaptată și pentru lărgirea cavității unei plăgi și extragerea vârfulor de săgeată înfipte în carne.

Datorită asocierilor divine neobișnuite, unul dintre multiplele altarele ridicate de Quintus Axius Aelianus poate fi pus pe seama unor boli venerice sau a unor probleme de fertilitate, probleme medicale ce pot fi intuite și din depunerea a șase statuete cu reprezentarea lui Venus sau a unui *ex voto* de forma unui uter în *Asklepieion*-ul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Interesantă este și figurina de teracotă cu reprezentarea unui copil înfășat la Napoca, precum și gemele cu reprezentarea unui uter schematizat sau a șarpelui leontocefal Chnoubis care pot fi și ele puse în legătură cu sporirea fertilității, prevenirea avorturilor sau a durerilor uterine și ameliorarea durerilor la naștere.

Existența afecțiunilor dentare a putut fi surprinsă arheologic pe o serie de schelete descoperite în această provincie, cu toate că identificarea unor clești dentari nu a fost posibilă până în momentul de față. Nu este exclus însă ca unele sonde medicale, în special cele cu marginile tăioase, precum și bisturiul din fier cu chiuretă de la Porolissum să fi fost utilizate în cadrul unor procedee stomatologice.

Cu toate că abordarea instrumentelor medicale în al treilea capitol urmărește să surprindă în primul rând complexitatea tipologică și funcțională, discutarea materialului arheologic nu se va face doar pe baza unor constructe ce țin de arheologia funcționalistă—lucrarea urmărește să surprindă și posibilele conotații sociale care se desprind din contextele de descoperire, asocierea cu alte artefacte sau modul particular de decorare al instrumentelor medicale. Astfel utilizarea unui material de confecție mai nobil precum argintul sau a unui decor specific, dezvăluie preocuparea medicilor romani pentru estetica instrumentelor lor medicale, poate ca un mijloc de

promovare al eficienței medicului. În general, se crede că aceste decorațiuni ascund nevoia medicilor romani de a inspira pacienților mai multă încredere în calitățile lor profesionale. Trebuie să luăm în considerare faptul că acest lucru s-a întâmplat într-o perioadă în care antisepticele sau anestezicele erau cvasi-inexistente, în timp ce practicile medico-magice sau religioase trebuie să fi părut opțiuni de tratament mai viabile și mai prietenoase. Două sonde de urechi au fost realizate integral din argint, un bisturiu descoperit din castrul auxiliar de la Gilău are mânerul decorat *a niello* cu intarsii de argint ce redau frunze de iederă și viță de vie, în timp ce urme de aurire au putut fi constatate pe un fragment aparținând unui instrument medical din bronz descoperit la Apulum. Prin intermediul motivelor vegetale redade prin intarsii de argint, meșterul care a realizat bisturiul de la Gilău, nu doar că a crescut valoarea materială a acestui instrument, ci l-a încărcat și cu o valoare simbolică, iedera și vița de vie fiind plante ce comportă numeroase întrebuințări medicale.

Includerea eronată a unor piese mărunte în categoria instrumentarului medical este o problemă persistentă și în literatura de specialitate românească—unele cuțite au fost interpretate drept bisturie, unele spatule sau linguri late drept instrumente specializate pentru avorturi, în timp ce unele instrumente de scris, linguri pentru alimentație sau spatule utilizate pentru decorarea ceramicii au fost adesea luate drept sonde medicale datorită similitudinilor stilistice pe care le împărtășesc aceste piese etc. Unele dintre aceste atribuiri hazardate continuă să fie preluate din literatura de specialitate mai veche, cu toate că literatura străină mai recentă a demonstrat că ele nu mai pot fi astăzi considerate valabile.

Realizarea unui catalog al instrumentarului medical aferent provinciei Dacia a relevat existența a 269 de piese cu caracter medical sau paramedical, cu toate că muzeele adăpostesc cu siguranță încă un număr mare de instrumente medicale nepublicate. Piesele au fost împărțite în opt categorii tipologice mari, cu amendamentul că alte două subcapitole scurte au fost dedicate unor piese care au fost în mod frecvent eronat atribuite cu funcționalități medicale—lingurile, fie plasate în categoria sondelor medicale, fie interpretate drept chiurete utilizate în practica ginecologică. Consultarea acestui catalog relevă câteva observații tipologice generale. O primă observație ar fi aceea că în Dacia întâlnim cu excepția instrumentelor ginecologice sau stomatologice aproape tot spectrul instrumentelor medicale clasice, cuprinzând sonde, bisturie, pensete, cârlige și retractoare, inclusiv instrumente specializate precum un clește chirurgical, un cauter și un specul rectal. În categoria instrumentelor paramedicale au fost introduse ștampilele

pentru alifiile de ochi, plăcuțele medicale, cutiile de depozitare pentru instrumente medicale sau substanțe medicamentoase, dar și *strigilia* și *novacula* pentru care sursele literare menționează ocazional și întrebuințări medicale. Cu excepția plăcuțelor din piatră, datorită rezistenței și durității sale, marea majoritate a instrumentarului medical a fost confecționat din bronz, cu toate că ocazional întâlnim și variante din os, fier sau chiar și argint.

Cel mai des întâlnit instrument medical printre descoperirile din Dacia este cu siguranță sonda medicală, categorie generală în rândul căreia putem distinge sonda cu spatulă și bulb ovoidal (*specillum spathomele*), sonda cu spatulă dublă (*spathe?*), sonda cu linguriță (*cyathiscomele*), sonda prevăzută cu un singur bulb ovoidal (*puren*) sau doi (*dipurenon*) și sonda de ureche (*specillum oricularium*). Printre speciemenle particulare remarcăm un exemplar descoperit în castrul de la Arcobadara a cărei spatulă îndoită la un unghi obtuz față de tijă, se pretează pentru disecții și chiar cauterizare, sondele cu ambele capete spatulate care ar fi putut fi utilizate pentru elevarea oaselor, imobilizarea unor fracturi, sau poate ca apăsătoare de limbă, sondele cu linguriță concavă, cu margini ascuțite și suprafața exterioară canelată utilizate în cadrul operațiilor chirurgicale și două sonde de urechi realizate integral din argint la Alburnus Maior și Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Interesantă este și o *cyathiscomele* de la Potaisa ce pare să fi fost improvizată prin atașarea unei lingurițe de varful acului unui stylus.

Aproape jumătate dintre bisturiile descoperite pe teritoriul Daciei respectă forma standard întâlnită în Imperiu, cu mâner rectangular de bronz și capăt spatulat, deși prezintă anumite variațiuni date de spatula mai lungă sau mai scurtă, precum și de decorarea mânerului cu plăcuțe de os sau intarsii de argint. Alte variațiuni ale tipului standard, relativ des întâlnite, sunt bisturiile cu mâner octogonal sau hexagonal în secțiune, prevăzute inițial cu lame mici și fine. Cu adevărat remarcabil însă este bisturiul confecționat integral din fier, al cărui mâner patrulater are extremitățile prevăzute cu o lamă și o chiuretă în locul obișnuitei spatule. Datorită gradului ridicat de coroziune al fierului, astfel de piese apar extrem de rar printre descoperirile medicale din tot Imperiul, un exemplar de acest tip putând fi remarcat în cea mai mare și bogată trusă medicală romană cunoscută până în prezent, descoperită undeva în Italia. Tot datorită materialului de confecție, cauterile sunt rar întâlnite printre descoperirile medicale, de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa provenind un posibil exemplar de forma unei linguri din fier, având mânerul răsucit și extremitatea modelată sub forma unui cârlig.

În categoria pensetelor au fost incluse și piesele de dimensiuni reduse, realizate prin îndoirea unei simple bări de metal, cu toate că o atribuire certă cu funcționalități medicale se poate face doar în cazul pensetelor de dimensiuni mai considerabile, prevăzute cu un mâner de forma clasicului pion de șah și brațe dotate cu cleme zimțate, crestate sau lise, și uneori chiar și cu un inel de fixare. Apariția mecanismului de fixare și în cazul unor pensete de dimensiuni mai mici, considerate în general ca deservind scopuri cosmetice, pledează însă pentru includerea lor în analiza instrumentarului medical. Datorită dimensiunilor reduse și a extremităților concave o pensetă prevăzută cu un mâner de forma unui pion de șah descoperită în castrul auxiliar de la Buciumi ar fi putut fi utilizată în diverse proceduri oftalmologice, în timp ce o pensetă prevăzută cu cleme zimțate, cârlig bont și inel de fixare, descoperită în castrul de la Bersobis era specializată în operațiile de litotomie. Datorită deteriorării piesei, nu este clar însă dacă cârligul nu era modelat în fază inițială sub forma șarpelui lui Aesculapius, un simbol salutar care se regăsește în cazul analogiei de la Trier.

Descoperirea unui clește medical în castrul legionar de la Potaissa, cu mânere minuțios ornamentate cu motive geometrice și vegetale și cleme puternice și drepte, crestate fin pentru a facilita o bună aderență cu țesutul os ar putea fi pusă în legătură cu funcționarea unui *valetudinarium* militar. Astfel de piese erau utilizate în principal pentru îndepărtarea săgeților sau a resturilor osoase rezultate în urma fracturilor. O altă piesă rară descoperită în Dacia este speculul rectal de la Micia, în tot Imperiul existând doar 11 specimene de acest tip.

Contextele arheologice ale instrumentelor medicale relevă o concentrare mare de descoperiri în barăcile soldaților, fapt ce poate fi explicat printr-o serie de scenarii, de la utilizarea acestor instrumente de către soldați înșiși în intimitatea camerelor lor, la acordarea tratamentelor medicale de către camarazii lor sau vizitarea soldaților bolnavi de către un *medicus*. Alte instrumente medicale au fost descoperite în amfiteatre, ateliere ceramice, terme sau temple. Astfel instrumentele medicale ne pot indica modul de distribuție și frecvența îngrijirilor medicale, în unele cazuri putând oferi chiar dovezi în ceea ce privește prezența personalului medical specializat și mobilitatea medicilor înafara spațiului de competență. Contextul de descoperire al instrumentelor medicale și asocierea cu alte obiecte de uz cotidian poate reflecta însă și modul în care oamenii au perceput instrumentele medicale și dacă le-au asociat cu boala sau moartea. În acest caz ne putem întreba care este concepția care stă în spatele

depunerii instrumentelor medicale în inventarul funerar și dacă este vorba de instrumente cu care defunctul a fost tratat și care au devenit ”impure” în contact cu boala sau în urma unei operații nereușite. Un număr relativ mic de instrumente au fost descoperite și în cadrul *Asklepieion*-ului de la Ulpia, fapt care aduce în discuție o altă problemă de mentalitate și anume în ce măsură preferau romanii să apeleze la medicina empirică și dacă atunci când o făceau, apelau în paralel și la magie sau religie pentru a facilita vindecarea.

În ceea ce privește existența unor *valetudinaria* în Dacia, nu dispunem de nici o identificare sigură până în momentul de față cu toate că investirea unor clădiri cu o asemenea funcționalitate a fost promovată ocazional în literatura de specialitate. Identificarea lor rămâne însă incertă având în vedere planimetria și lipsa instrumentelor medicale în perimetrul lor. Cu toate că nu avem atestat un *medicus legionis* în castrul de la Potaissa, existența unui instrument specializat precum cleștele chirurgical sugerează existența unui *valetudinarium*.

La nivelul Daciei observăm că în epocă romană medicina empirică începe să se impună tot mai mult și găsim cu excepția instrumentelor ginecologice sau stomatologice aproape tot spectrul instrumentelor medicale clasice. Cu toate acestea nu trebuie să neglijăm și celelalte aspecte comportate de medicina romană. Ultimele două capitole discută numeroasele inscripții votive dedicate zeilor salutiferi în Dacia, unele dintre ele putând fi încadrate chiar în categoria specială *sanationes*, organizarea religioasă și posibilitatea practicării ritualului de *incubatio* în templele lui Aesculapius din Dacia. Popularitatea ridicată a cultelor salutifere în Dacia sugerează că la nivelul mentalității colective predomina încă percepția că vindecarea se datora în primul rând zeilor și nu este exclus ca medicii să fi fost priviți ca simpli intermediari în acest proces. Câteva instrumente medicale apar și în perimetrul *Asklepieion*-ului de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, sugerând posibilitatea ca și preoții lui Aesculapius să fi jucat ocazional rolul unor terapeuți.

Cultul lui Aesculapius și Hygia este bine documentat în Dacia romană prin intermediul a peste o sută de piese sculpturale și inscripții votive, precum și un *Asklepieion* cercetat arheologic la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și alte două atestate epigrafice la Apulum și Ampelum.

Cu toate că majoritatea inscripțiilor votive dedicate zeilor salutiferi în Dacia respectă câteva formule stereotipe, o caracteristică aparte a cultului în această provincie este dată de prezența inscripțiilor de tip *sanationes*, precum și a unor formule ce sugerează implicarea voinței divine, transmisă uneori în timpul somnului. O altă caracteristică aparte a cultelor salutifere din

Dacia este prezența unor personaje din anturajul apropiat al zeului—Apollo Salutaris, Epione, Panacea, Telesphorus și Hypnos. Pe lângă numeroasele inscripții dedicate zeilor medicinali prin excelență, Aesculapius și Hygia împart sarcina patronajului divin asupra apelor vindecătoare cu Hercules Salutiferus la Băile Herculane sau cu nimfele, numite într-un altar votiv descoperit la Germisara *Nymphae Salutiferae*. Mai mult de atât zeii salutiferi își extind patronajul chiar și asupra băilor militare, asociându-se și cu o Fortuna Balnearis/Salutaris în castrul de la Potaissa.

Printre modalitățile de adresare utilizate de credincioșii lui Aesculapius remarcăm preferința pentru epitetele care surprind caracterul popular al acestui zeu în mediul provincial, *θεοί επήκοοι*, *θεοί φιλόανθρωποι* și *Dii magni et boni*. Atașarea epitetului toponimic *Pergamēnos*, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa ne face să ne întrebăm dacă acest apelativ reflectă cunoștințe de mitologie ale dedicatului sau oglindește de fapt o parte din itinerariul zeului de la Pergam și rolul vital jucat de acesta în evoluția altor *Asklepieia*, poate chiar și a celui de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Același itinerariu poate fi ghicit și în cazul copilului-zeu Telesphorus. Pentru unii geniul coalescenței, pentru alții o divinitate vindecătoare propriu-zisă, Telesphorus apare ca o divinitate secundară în anturajul lui Aesculapius și Hygia în *Asklepieion*-ul de la Pergam undeva în secolul I A.D., primele surse epigrafice datând din această perioadă. De la Pergam cultul ajunge și în *Asklepieion*-ul de la Epidauros, cunoscând o difuziune rapidă în Attica și Thessalia în contextul unei epidemii de ciumă în care micul zeu își dovedise calitățile vindecătoare alături de Aesculapius și Hygia. Dovezile epigrafice sugerează însă că de la Epidauros, itinerariul zeului a urmat însă și o altă rută, ajungând și în zona tracică, unde asocierea celor trei zei pe monede și reliefuri votive este des întâlnită.

Apariția lui Telesphorus alături de Aesculapius și Hygia pe reliefurile votive cu cadru de tip pseudoaedica se remarcă ca un stil iconografic aparte, tipic pentru această zonă, cele mai multe exemplare fiind descoperite la Pautalia, Batkun sau Glava Panega în Thracia și Tomis, Odessos și Nicopolis ad Istrum în Moesia Inferior. Interesant este că a putut fi constatată și o preluare a tipului iconografic în zone adiacente spațiului tracic, un relief similar fiind descoperit și în Pannonia, în timp ce alte două variante locale s-au descoperit în Dacia la Potaissa și Porolissum.

Pornind de la premisa că în antichitate imaginile puteau fi utilizate și ca mijloace de comunicare a unui mesaj, care azi poate scăpa ochiului mai puțin versat, imaginea lui Hypnos, zeu personificator al somnului, alături de zeii salutiferi pe reliefurile sau statuile votive

descoperite în estul Imperiului Roman pot juca rolul unor metafore privind rolul de *incubatio*, dacă considerăm că el joacă în acest caz rolul unei personificări a somnului terapeutic. În mod surprinzător, Dacia ne oferă cea mai mare rată de incidență a reprezentărilor iconografice a lui Hypnos în asocieri cu zeii salutiferi, cu cel puțin două reliefuri și o statuie votivă, precum și o inscripție votivă bilingvă dedicată Nimfelor, lui Aesculapius, Panacea, Artemis și Hypnos la Germisara. Chiar dacă asocierea lui Hypnos/Somnus cu zeii salutiferi pare să fie neobișnuită în contextul Daciei și nu dispunem de dovezi epigrafice *de facto* pentru practicarea ritualului de *incubatio*, sursele arheologice nu exclud cu siguranță această posibilitate. Cele două fântâni, altarele sacrificiale, cantitatea mare de opaițe, inscripțiile de tip *sanationes* și *ex vota* anatomice, cele câteva instrumente medicale și prezența lui Hypnos în această schemă iconografică aparțin îndeamnă să reconsiderăm harta de difuziune a ritualului de *incubatio* în Imperiul Roman, incluzând și Dacia.

Viitoarele cercetări arheologice și antropologice vor continua să umple cu siguranță lacunele din cunoștințele noastre limitate despre îngrijirea medicală acordată în mediul provincial, conturând poate o imagine mai detaliată a dinamicii dintre pacient și medic/vindecător în Dacia, atât în mediul civil, cât și cel militar.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Alicu, Cociș 1989** D. Alicu, S. Cociș, *Instrumentele medicale de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Apulum, XXII, 1989, 223–235.
- Alicu, Crișan 2003** D. Alicu, I. H. Crișan, *Medicina la romani*, Cluj-Napoca, 2003.
- Alicu, Rusu-Pescaru 2000** D. Alicu, A. Rusu-Pescaru, *Templele romane din Dacia (I)*, Deva, 2000.
- Alicu et alii. 1994** D. Alicu, S. Cociș , C. Ilieș , A.Soroceanu, *Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, 1994.
- Antal, Băeștean 2018** A. Antal, G. Băeștean, *Colonia Dacica Sarmizegetusa votive offerings. Hands for the Gods*, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta, 69 (2), 321-329.
- Aparaschivei 2012** D. Aparaschivei, *Healthcare and medicine in Moesia Inferior*, Iași, 2012.
- Aparaschivei 2016** D. Aparaschivei, *Deity Assistance and Medical Care in the Greco-Roman World*, Ephemeris Daco-Romana, București, XVIII, 2016, 139–155.
- Baker 2000** P. Baker, *Medical Care for the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontiers in the First, Second and Early Third Centuries AD (diss.)*, University of Newcastle upon Tyne, 2000.
- Baker 2013** P. Baker, *The Archaeology of Medicine in the Greco-Roman World*, New York, 2013.
- Baker 2016** P. Baker, *Images of Doctors and their Implements: A Visual Dialogue between the Patient and the Doctor*. În: G. Petridou, C. Thumiger (eds.), *Homo Patiens-Approaches to the Patient in the Ancient World*, Leiden-

Boston, 2016, 365-389.

Behr 1968

C. A. Behr, *Aelius Aristides and the Sacred Tales*, Amsterdam, 1968.

Bejarano Osorio 2015

A. M. Bejarano Osorio, *La medicina en la Colonia Augusta Emerita*, Mérida, 2015.

Benea 1974-75

D. Benea, *Un medic al legiunii a VII-a Claudia la Drobeta în timpul războaielor marcomanice*, Sargeția, 11-12, 1974-1975, 303-306.

Bliquez 2014

L. J. Bliquez, *The tools of Asclepius. Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, Leiden–Boston 2014.

Bliquez, Jackson 1994

L. J. Bliquez, R. Jackson, *Roman Surgical Instruments from the Museum of Naples, with a Catalogue of the Surgical Instruments in the Antiquarium at Pompeii by Ralph Jackson*, Mainz, 1994.

Bondoc 2005

D. Bondoc, *Atestări arheologice ale practicilor medicale Romane la Cioroiul Nou, județul Dolj*, Drobeta, 15, 2005, 138–147.

Branga 1974

N. Branga, *Două instrumente medicale de la Apulum*, Studii și Comunicări. Arheologie–Istorie. Sibiu, 18, 1974, 131-134.

Cociș 1993

S. Cociș, *Instrumente medicale din Dacia Romană*, Apulum, XXVII-XXX, 1993, 242–249.

Cociș 2003

S. Cociș, *Medical Instruments in Roman Dacia*. În: L. Petculescu (ed.), *Antique Bronzes in Romania. Exhibition Catalogue*, Bucharest, 2003, 63.

Dumitrașcu 1983

S. Dumitrașcu, *O trusă de instrumente medicale (chirurgicale) romane descoperită la Alba Iulia*, Apulum, XXI, 1983, 111–114.

Edelstein, Edelestein 1945

E. J. Edelstein, L. Edelstein, *Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies*, vol. I, Baltimore, 1945.

- Ehrenheim 2011** H.von Ehrenheim, *Greek incubation rituals in Classical and Hellenistic times*, Stockholm, 2011.
- Flutur, Flutur 2007** A. Flutur, L. Flutur, *O pensetă medicală și un bronz din castrul Bersobis*, AB S.N., XV, 2007, 75–83.
- Girone 1998** M. Girone, *Ίάματα: Guarigioni miracolose di Asclepio in testi epigrafici*, Bari, 1998.
- Giunio 2010** K. A. Giunio, *Ars Medica et Pharmaceutica. Roman Medical Instruments from the Holdings of the Archaeological Museum in Zadar*, Zadar 2010.
- Guarducci 1978** M. Guarducci, *Guarigioni miracolose (sanationes)*, Epigrafia Greca IV: Epigrafi sacre pagane e cristiane, Roma, 1978, 143-166.
- Gudea, Bajusz 1992** N. Gudea, I. Bajusz, *Instrumente medicale și ustensile folosite de medicii și farmaciștii Romani din Dacia Porolissensis. Contribuții la studiul medicinei Romane*, ActaMP, XVI, 1992, 249–287.
- Gui 2011** M. Gui, *Evidence for medical and personal care in the case of the roman army in Dacia*, E.N., XXI, 2011.
- Igna 1933–1935** N. Igna, *Instrumente chirurgicale romane găsite la Apulum*, AISC, II, 1933–1935, 223–227.
- Igna 1935** N. Igna, *Cultul lui Esculap și al Higiei cu specială privire la Dacia Superioară*, Cluj Napoca, 1935.
- Israelowich 2012** I. Israelowich, *Society, medicine and religion in the sacred tales of Aelius Aristides*, Leiden, 2012.
- Israelowich 2015** I. Israelowich, *Patients and Healers in the High Roman Empire*, Maryland 2015.

- Jackson 1988** Ralph Jackson, *Doctors and Diseases in the Roman Empire*, London, 1988.
- Jackson 1990** R. Jackson, *Roman Doctors and their Instruments: Recent Research into Ancient Practice*, JRA, 3, 1990, 5-27.
- Jackson 1993** R. Jackson, *Roman Medicine: the Practitioners and their Practices*, ANRW, II, 37, 1, 1993, 79-101.
- Jackson 1996** R. Jackson, *Eye Medicine in the Roman Empire*, în ANRW, II, 37, 3, 2228-2251.
- Jackson 2009** R. Jackson, *Lo strumentario chirurgico della Domus Riminese*. În: S. De Carolis (ed.), *Ars medica. I ferri del mestiere. La domus 'del chirurgo' di Rimini e la chirurgia nell'antica Roma*, Rimini, 2009, 73-91.
- Kirova 2006** N. Kirova, *Romische Skalpelle mit Silbereinlagen aus den Provinzen Moesia Inferior und Thrakia*, AKB, 1, 2006, 537–548.
- Künzl 1983** E. Künzl, *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit*, BJ, 182, Bonn 1983.
- Künzl 1984** E. Künzl, *Medizinische Instrumente der Römerzeit aus Trier und Umgebung im Rheinischen Landesmuseum Trier*, TZ, 47, 1984, 153–237.
- Künzl 2002** E. Künzl, *Medizinische Instrumente der römischen Kaiserzeit im Römisch–Germanischen Zentralmuseum*, Mainz 2002.
- Lieb 1981** H. Lieb, *Nachträge zu den römischen Augenärzten und den collyria*, ZPE, 43, 1981, 207-215.
- Marcu 2006** F. Marcu, *The Valetudinarium at Ilişua*. In C. Găzdac, C. Gaiu (eds.), *Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistriţa, 2006, 461–470.

- Maximilian 1959** C. Maximilian, *Date antropologice asupra craniilor de la Drubeta (sec. II e.n.)*, Probleme de antropologie, vol. IV, 1959, 65-77.
- Melfi 2007** M. Melfi, *I Santuari di Asclepio in Grecia I*, Roma, 2007.
- Mellero Bellido, Hernández Pérez 2020** A. Mellero Bellido, R. Hernández Pérez, *Nueva lectura de una inscripción votiva bilingüe de las termas de Germísara (Dacia superior)*, Fo rtvnatae, 32; 2020, (2), 427-448.
- Michaelides 2014** D. Michaelides (ed.), *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World*, Oxford, 2014.
- Moga, Ciobanu 2004** V. Moga, R. Ciobanu, *Septimius Asclepius Hermes, le médecin d'Apulum, dans une nouvelle inscription récemment découverte*, în Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis, Cluj-Napoca, 2004, 625-629.
- Nemeti 2013** S. Nemeti, *Magical Practices in Dacia and Moesia inferior*. În: Cristina-Georgeta Alexandrescu (edit.), *Jupiter on your side. Gods and humans in Antiquity in the Lower Danube area*, București, 2013, 143-156.
- Nemeti 2019** S. Nemeti, *Le syncrétisme religieux en Dacia romaine*, Cluj-Napoca, 2019.
- Nutton 2004** V. Nutton, *Ancient Medicine*, London-New York, 2004.
- Petsalis-Diomidis 2010** Alexia Petsalis-Diomidis, *'Truly Beyond Wonders'. Aelius Aristides and the Cult of Asklepios*, New York, 2010.
- Piso 2015** I. Piso, *Ein Gebet für die Nymphen aus Germisara*, ActaMN, 52/I, 2015, 47-68.
- Rémy, Faure 2010** B. Rémy, P. Faure, *Les médecins dans l'Occident romain (Péninsule Ibérique, Bretagne, Gaules, Germanies)*, Bordeaux, 2010.

Renberg 2017

G. H. Renberg, *Where Dreams May Come. Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World*, vol. I, Series: Religions in the Graeco-Roman world, 184, Leiden-Boston, 2017.

Riha 1986

E. Riha, *Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*, Augst 1986.

Schäfer 2007

A. Schäfer, *Tempel und kult in Sarmizegetusa*, Marsberg–Padberg, 2007.

Szabó 2018

Cs. Szabó, *Sanctuaries in Roman Dacia. Materiality and Religious Experience*, Archaeopress Roman Archaeology 49, 2018.

Wilmanns 1995

J. C. Wilmanns, *Der Sanitätsdienst im römischen Reich*, Hildesheim: Olms Weidmann, 1995.